

ОЛЬГА ПЕТЛЮРА В ПОЛІТИЧНОМУ І КУЛЬТУРНОМУ РУСІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЄВРОПІ (20–40-і РОКИ ХХ ст.)

Серед українського жіноцтва Ольга Більська (в заміжжі Петлюра) (1884 – 23 листопада 1959, Париж), педагог й громадська діячка, відігравала важливу роль в утвердженні глибокого патріотизму, ідейності та гідності. Як соратниця й дружина визначного політичного, військового й громадського діяча Симона Петлюри, вона поділяла й поширювала його ідею української державної незалежності, не лише впродовж подружнього життя, але й більш як тридцять років після відходу чоловіка у вічність, зберігала вірність його ідеалам, боронила світлу пам'ять про нього, сприяла її увічненню. Помітною була участь О. Петлюри у громадсько-культурному й соціально-побутовому житті української політичної еміграції Франції.

В українській історіографії відсутні наукові дослідження, присвячені життєпису та виявленню значення Ольги Петлюри в історії Української революції (1917–1923 рр.), української політичної еміграції в Європі та історії українського жіночого руху загалом. Написанню наукового життєпису О. Петлюри певною мірою перешкоджає знаходження документів й матеріалів не лише в архівах і архівних фондах України, але й у багатьох архівах різних країн: Росії, Чехії, Польщі, Франції, США, а також приватних зібраннях українського зарубіжжя. Їх комплексне вивчення дозволить з часом повною мірою представити життєпис величної постаті жінки героїчного духу.

Разом з тим, окремі факти біографії О. Петлюри можна знайти у друкованих та електронних матеріалах¹, інші – потребують виявлення, наукового вивчення документів та матеріалів, введення їх до наукового обігу, оприлюднення й поширення, з метою написання життєпису цієї непересічної особистості.

¹ *Симон Петлюра і його родина: до 70-річчя його трагічної загибелі. док. і матер.*, упорядк. та передм. В. Михальчука, К. (Рада), 1986; Леся Петлюра, *Народе мій, улюблений...*, підготов. до вид. передне сл., упорядкув., життєпис і комент. Т. Ківшар, К., 2008. Ол. Луговий, *Визначне жіноцтво України: культурно-громадські і національні діячки. Частина четверта*, [електронний ресурс] http://ukrlife.org/main/evshan/women_ua4.html; Є. Сохаська, *Пам'ять про високий обов'язок. Дружини державників: Ольга Петлюра і Домініка Оєїско* [електронний ресурс]. Кам'янець Подільський історичний: <http://kphistory.com.ua/sohatska-e-pamyat-pro-vysokuj-obov'язok-druzhynu-derzhavnykiv-olha-petyura-i-dominika-ohijenko/>; А. Безсмертний-Анзіміров, *Ольга Петлюра* [електронний ресурс] <http://incognita.day.kiev.ua/olga-petyura.html>

Метою цієї статті є уточнення біографічної інформації щодо походження, дати та місця народження Ольги Більської (Петлюри), освіти й окреслення її ролі в політичному та культурному русі української політичної еміграції в Європі 20–40-х років ХХ ст. на підставі документів Центрального державного архіву громадських організацій і об'єднань України, Музею Гетьманства (Київ), Державного архіву Чернігівської області, а також приватного архіву автора статті, що містить листи Ольги до родини визначного українського науковця, політичного й громадського діяча Степана Сірополка. В її основу покладено витяги з окремих листів Ольги Петлюри, з яких постає інтелегентна, вольова, жертвна й розумна жінка зі своїм власним поглядом на події суспільно-політичного, культурного-освітнього та побутового життя української політичної еміграції, окремих осіб з колишніх соратників Симона Петлюри, що не завжди співпадає з усталеною оцінкою їх діяльності. Емоційність та суб'єктивність суджень, викладених у її особистих моно- та політематичних листах, перемежуються із висновками зрілого політика й громадського діяча, відданого ідейній та політичній спадщині УНР й Симону Петлюрі. Її листи сприяють висвітленню неповторних біографічних особливостей авторки епістолярії.

Життєпис Ольги Більської (Петлюри) загалом можна умовно поділити на кілька періодів: становлення особистості, отримання освіти, вибір життєвих орієнтирів, заміжжя, початок громадської діяльності, що відбувались у межах Російської імперії; участь в Українській революції (1917–1923 рр.) та еміграція, впродовж яких їй доводилося розділяти долю свого чоловіка, лідера українського визвольного руху, підтримувати його духовно й морально в часи успіхів та поразок, а пізніше – сприяти увічненню його пам'яті, поширенню української національної ідеї, продовжувати брати участь у культурно-освітній діяльності, соціально-побутовому русі української політичної еміграції Франції.

Найбільш тривалим і складним виявився саме період еміграції з її тривогами, непевностями й злиднями, коли судилося пережити загибель чоловіка, несправедливий посмертний паризький процес, протоколи та документи якого з Паризького Архіву не знайшли повного оприлюднення й сьогодні, залишитися на чужині вдовою й боротися в умовах еміграції з матеріальними нестатками та смертельною хворобою

доньки, залишатися активним членом української громади, морально підтримувати та матеріально допомагати тим, хто цього потребував.

Найперше варто було б визначитись з датою й місцем народження Ольги Більської, оскільки оприлюднені документи й матеріали не дають поки однозначної відповіді на ці питання. В той же час реєстрація її шлюбу, зафіксована у метричній книзі церкви Преображення Господнього села Люберці Московської губернії Московського повіту, вказує, що в Актовому записі за номером 3 від 18(31) січня 1915 р. зазначено: “міщанин міста Полтави Симон Васильович Петлюра православного віросповідання 35 років першим шлюбом” і “домашня наставниця Ольга Опанасівна Більська православного віросповідання 30 років першим шлюбом”² об’єднали свої долі. Ця ж інформація вміщена й у Свідоцтві про шлюб Ольги³.

Оскільки наведені факти про її вік взято з автентичних документів, в яких зазначено, що на 3(18) січня 1915 року вона уже мала повних 30 років, що дає підстави вважати 1884 рік датою її народження, яка зустрічається в окремих публікаціях⁴. У той же час у деяких статтях йдеться про 1885 рік, як дату її народження⁵. А некрологи свідчать про 1886 рік появи її на світ, оскільки в них зазначено, що 23 листопада 1959 року на 74 році життя Ольги Петлюри не стало⁶, тобто на момент смерті вона мала повних 73 роки.

Остаточного невідомим залишається й місце її народження, бо зустрічаються відомості про с. Мала Дівиця, с. Погреби й м. Прилуки Полтавської губернії.

² Див.: Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 13.

³ Див.: *Симон Петлюра і його родина...*, с. 75.

⁴ Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 13; Ол. Луговий, *Op. cit.*

⁵ М. Б., *Родина Петлюрів*, Свобода, ч. 219 (12 лютого 1976) 2; А. Безсмертний-Анзіміров, *Op. cit.*; Є. Сохаська, *Op. cit.*

⁶ Некрологи по смерті Ольги Петлюри, вміщені в українській газеті “Свобода” 27 листопада (ч. 229) 1959 року, вказують на 1885 рік як дату її народження. Так, у некролозі Президента Української Народної Республіки в екзилі Степана Витвицького зазначено: “Ділюсь з українським громадянством сумною вісткою, що в дні 23 листопада ц. р., в Парижі упокоїлася у Бозі, на 74 році життя сл. п. Ольга Петлюра, Дружина Голови Директорії Української Народної Республіки і Головного отамана Симона Петлюри. У глибокому жалю схилию голову перед пам’яттю Покійниці, великої своєю жертвою для Народу і своїм стражданням”. У іншому некролозі Сестрицтва Пречистої Диви Марії при Українській православній церкві і церкві Св. Володимира в Нью-Йорку, йшлося: “З глибоким сумом сповіщаєм, що в дні 23-го листопада 1959 року в Парижі, на 74-му році життя закінчила свою страдницьку земну путь Велика Донька України, Дружина Голови Директорії УНР і Головного Отамана Українського війська Симона Петлюри, Ольга Петлюра”.

Звернення до Метричних книг Полтавської губернії не сприяло припиненню дискусій щодо місця й дати народження Ольги Більської, оскільки за інформацією з Державного архіву Чернігівської області, де зберігаються ці книги, з'ясувалось, що у документах Троїцької церкви с. Мала Дивиця та церкви в ім'я Різдва Богородиці с. Погреби Прилуцького повіту Полтавської губернії за 1883–1886 роки, актових записів про народження Більської (Бельської) Ольги, не знайдено. У той же час с. Погреби зустрічається в одному з її листів восени 1926 року, в якому вона зазначає: "...вертуни перенесли мене до Погребів, коли мама їх пекла певно що тижня"⁷, хоч це й не обов'язково має означати місце її народження. Відомий петлюрознавець В. Михальчук вважав таки с. Погреби місцем народження Ольги, проте не наводив документального підтвердження цього факту⁸. На жаль, у Державному архіві Чернігівської області не збереглися метричні книги м. Прилуки за означені роки, що дає можливість припустити, що народження й хрещення Ольги могло відбутись у Прилуках 1884 року в липні до чи після Дня Рівноапостольної Ольги, Великої княгині Руської во Святому Хрещенні Єлени (12(24) липня). Принаймні епістолярій Ольги Петлюри свідчить, що в її родині вшановувався цей день, вона отримувала від родичів привітання з іменинами, тому викликає сумнів й наведена в деяких публікаціях дата її народження 23 грудня⁹, оскільки навряд чи в грудні місяці наприкінці ХІХ століття могли охрестити дівчинку на ім'я Ольга, коли питання вибору імені для дитини вирішувалося переважно священником, який сам давав імена по "святцах", тобто церковному календарю, де кожне календарне число передбачало ім'я християнського святого.

Щодо родини Ольги Більської, то короткі відомості про її батька, Опанаса Більського, містяться у Службовій характеристиці її молодшої сестри класної наглядки Прилуцької жіночої гімназії Людмили Опанасівни Більської, виданій за підписом Голови Педагогічної ради Прилуцької жіночої гімназії 12 вересня 1909 року, де зазначалось, що Людмила "мала 22 роки від роду, православного віросповідання, дочка учителя початкових училищ, закінчила курс наук у Прилуцькій жіночій гімназії зі званням домашньої учительки по предмету російської мови за пропозицією Попечителя Київського навчального округу від

⁷ Лист О. Петлюри до Н. Сіропольо [вересень–жовтень 1926, Париж]. Зберігається у автора.

⁸ Симон Петлюра і його родина..., с. 103.

⁹ М. Б., *Родина Петлюрів*, с. 2.

31 серпня 1907 затверджена на посаді, яку обіймала ... і звільнена згідно прохання 10 вересня 1909 року”¹⁰. З цього документа стає відомим, що батько Людмили й Ольги був учителем початкових училищ, тобто загальноосвітніх навчальних закладів, в яких навчають елементарної грамоти, у другій половині XIX ст. в Російській імперії до них належали міністерські, залізничні, фабричні, парафіяльні, земські та інші школи. Але не зрозумілими залишаються мотиви Людмили, через які вона подала прохання про своє звільнення, ймовірно, що вони були суттєвими, оскільки вона губила працю в гімназії, які вважались елітними навчальними закладами, правовий статус яких був досить високим, існували істотні пільги для педагогів, їх педагогічна праця високо оплачувалась, для них передбачалось належне пенсійне забезпечення.

Інші відомості про Опанаса Більського разом з його дружиною Олександрою Більською, зустрічаються у метричній книзі Церкви Святої Живоначальної Трійці в Троїцькій слободі Троїцького подвір'я Москви за 1912 рік, де у 194-тому актовому записі першої частини (про народження), зробленому 23 вересня (6 жовтня) ц. р. у день реєстрації народження й охрещення його онуки Лариси (Лесі) Петлюри. Тут зазначено, що восприємниками, духовними батьками Лесі були міщанин м. Бірюча Воронежської губернії Степан Васильович Трофіменко та вдова потомственного почесного громадянина Олександра Іванівна Більська¹¹, її бабуся. Отже, Опанас Більський мав звання потомственного почесного громадянина. Це звання унаслідувалось дружиною, якщо та належала від народження до нижчого стану, причому вдова не втрачала цього звання й після смерті чоловіка.

Звання потомственного почесного громадянина надавалось у Російській імперії особам недворянського походження, які мали певні заслуги або відповідний освітній ценз. Надання почесного громадянства здійснювалось рішенням Урядового Сенату або, в окремих випадках, імператорським наказом. Потомственным почесним громадянам Сенат надавав відповідні грамоти. Із зарахуванням до такої станової групи надавались певні привілеї, зокрема права йменуватися у всіх актах почесним громадянином, а також бути обраним на міські громадські посади. За місцем у суспільній ієрархії група почесних грома-

¹⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.1436, оп. 1, спр. 202: Свідощтва, атестати випускниць 1881–1921, арк. 25.

¹¹ Див.: Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 12.

дяч становила собою невеликий “прошарок” між нижчими, непривілейованими станами й дворянством. Вона не мала корпоративної організації подібно дворянським зібранням або купецьким гільдіям. Володіння статусом почесного громадянина не становило перевагу на державній службі. Сенс існування цього інституту полягав не стільки у набутті привілей, стільки у тому, щоб “оберегти почесні роди громадян від занепаду, відкрити краще заохочення до праці і доброзвичайності”, дати “добрим навикам, працьовитості і здібностям (...) в цьому роді життя властиву їм нагороду, почесність і відзнаку”¹². Отже, Ольга була донькою потомственного почесного громадянина, учителя початкових училищ Опанаса Більського, який належав до учительства як особливої частини суспільства, соціального шару, що жив за рахунок оплати своєї спеціалізованої професійної праці по навчанню дітей. Стан учителя початкових народних училищ у Російській імперії у порівнянні з викладачами навчальних закладів середньої ланки був гіршим. Учителя початкових училищ Міністерства народної освіти не мали прав державних службовців¹³.

Зовсім мало відомостей вдалося віднайти про матір Ольги – Олександрю Іванівну Більську, крім того, що вона у 1912 році вже була вдовою почесного потомственного громадянина, у даних адресного та довідкового щорічного видання “Вся Москва” за 1912, 1913, 1914 рр., де вміщено списки й адреси жителів міста, з’ясувалось, що в 1911–1914 рр. (бо відомості до щорічника подавались заздалегідь) вона проживала з донькою Ольгою у Москві й була зареєстрована у будинку під № 3, розташованому у 1-му Волконському провулку¹⁴. Проте в “Описі і оцінці приміщень, оцінюваних за прибутковістю”, зробленому міською управою у вересні–листопаді 1914 р., серед наймачів квартир цього будинку Більські були відсутні, бо насправді вони проживали у будинку під № 3, розташованому у 2-му Волконському провулку¹⁵. У виданні “Вся Москва” за 1915–1917 рр. відомості про Олек-

¹² *Императором Николаем I подписан Манифест “Об установлении нового сословия под названием Почётных граждан”* [Електронний ресурс] <http://www.prlib.ru/History/Pages/Item.aspx?itemid=494>

¹³ В. В. Морозова, *Правовой и социальный статус учителей дореволюционной России*, Автореф. дисс. канд. юр. наук [Електронний ресурс] <http://www.dissercat.com/content/pravo-voi-i-sotsialnyi-status-uchitelei-dorevoljutsionnoi-rossii>

¹⁴ Див.: Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 14.

¹⁵ Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 15.

сандру Більську відсутні, а містяться тільки про Ольгу Більську, хоч вона на той час вже мала прізвище Петлюра¹⁶.

Збереглися відомості про двох доньок подружжя Олександри й Опанаса Більських – Ольгу й Людмилу, які мали активну життєву позицію, прагнули отримати освіту для своєї самореалізації, оскільки у той час дівчат вже допускали до громадського життя, середня та середня спеціальна освіта вважалася для них нормою, а можливість отримати вищу освіту, урівнюючи права жінок у цій сфері, ще залишалась проблематичною. Для отримання середньої спеціальної освіти сестри в різний час навчалися у Прилуцькій жіночій гімназії, де принципи всестановості, віросповідання й відкритості освіти були головними, а навчальна програма була майже тотожною з чоловічими гімназіями за виключенням давніх мов¹⁷.

У віднайденому “Приложенію к атестату за № 78” йдеться, що у 1901/02 навчальному році Ольга Більська вступила до 8-го додаткового класу Прилуцької жіночої гімназії для спеціального навчання російської мови й математики з метою отримання звання домашньої наставниці з цих предметів¹⁸. У додатковому 8-му класі гімназії як правило вивчали загальні обов’язкові предмети: Закон Божий, педагогіку, методику початкового навчання російської мови і арифметики, гігієну і спеціальні предмети на вибір, по яких потім присвоювалось звання домашньої наставниці чи вчительки. Спеціальними предметами були російська словесність, математика (алгебра, геометрія, тригонометрія), історія, географія, німецька і французька мови). Учениці педагогічного класу виконували окремі види робіт, писали реферати з педагогіки, вибраних предметів спеціалізації, складала плани-конспекти пробних уроків. Крім того, з метою формування практичних навичок вони мали відвідувати уроки російської мови й арифметики у 1-му класі й уроки по предметах спеціалізації. Проте практика полягала не лише у пасивному спостереженні, але й проведенні пробних уроків і виконанні обов’язків помічниць з нагляду й виховання учнів першого

¹⁶ Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 14.

¹⁷ Прилуцька жіноча гімназія, заснована 1882 р. як прогімназія, з серпня 1884 була реорганізована в семикласну прогімназію. У 1887 – було відкрито восьмий спеціальний клас для підготовки учнів до діяльності домашніх вчителів та домашніх наставниць: *Державний архів Чернігівської області: путівник* [Електронний ресурс] http://www.archives.gov.ua/Publicat/Guidebooks/Chernigiv_put.pdf

¹⁸ ДАЧО, ф. 1436, оп. 1, спр. 202, арк. 25.

Т. Ківшар, Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...

класу. Ученицям, нагородженим золотими й срібними медалями по закінченні 8 класу за успіхи у навчанні, присвоювалось звання домашньої наставниці¹⁹.

Виданий Ользі 7 червня 1902 року документ серед прийнятих на той час системи оцінок “відмінно”, “добре”, “дуже добре”, “посередньо”, вказує, що перебуваючи у 8-му класі “вона поводила себе відмінно і виконала теоретичні й практичні навчальні заняття, передбачені Міністерством народної освіти, з таким успіхом: 1. Теоретичні а) по загальних предметах (закон Божий, педагогіка, дидактика, початкове викладання російської мови й арифметики) – відмінно; б) по предметах спеціального навчання – відмінно; 2. Практичні: виконувала обов’язки помічниці виховательок – відмінно. Вела педагогічний щоденник – відмінно, дала пробні уроки – добре”²⁰.

Згідно “Опису документів, виданих ученицям 8 кл. Прилуцької жіночої гімназії випуску 1902 року” за № 6, Більська Ольга отримала Атестат за № 78, Додаток до атестату за № 78 та метричну виписку, тут же міститься її власноручний підпис “Отримала. О. Більська”²¹.

У Атестаті про закінчення Прилуцької жіночої гімназії зазначалось, що відповідно до положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти Більська Ольга була визнана Педагогічною Радою Прилуцької жіночої гімназії достойною звання домашньої наставниці з предметів російської мови та математики²².

Отже, Ольга, отримавши педагогічну освіту, прагнула працювати в освітній галузі, продовжуючи родинні традиції. Домашня освіта в російській імперії отримала офіційне законодавче оформлення після прийняття Міністерством народної освіти “Положення про домашніх наставників й учителів” (1834), офіційно встановлювались звання домашніх наставниць, вчителів та вчительок, яким визначали певні обов’язки, освітній ценз, надання чину, матеріальне забезпечення, привілеї. Посади домашніх наставниць могли обіймати “люди усілякого вільного стану”, які б відповідали визначеним вимогам, мали христия-

¹⁹ В. Снегоцкий, *Гимназистки-наставницы* [Електронний ресурс] <http://www.rusalbom.ru/articles/default/snegozky2.html>

²⁰ ДАЧО, ф. 1436, оп. 1, спр. 202, арк. 26.

²¹ *Ibid.*, арк. 82.

²² *Ibid.*

янське віросповідання, належні моральні якості та володіли знаннями в галузі різних наук²³.

Батькам дітей, які потребували домашнього навчання, домашні наставниці повинні були надати посвідчення про хорошу поведінку та спеціальне свідоцтво про моральну поведінку. Звання домашнього наставника присвоювалось виключно особам, які висловили бажання здійснювати виховання в приватних будинках, закінчили повний курс навчання у вищих та середніх закладах, успішно пройшли попереднє випробування й отримали атестат або диплом про присудження ученого ступеня в одному з російських університетів, під час іспитів довели, що вони мають не лише загальні необхідні для початкового навчання відомості, але також володіють більш детальними й ґрунтовними знаннями тих предметів, що мають намір викладати.

Попереднє випробування на звання домашнього наставника відбувалось в університетах або ліцеях, а в губерніях, що не мали цих закладів, – у гімназіях, де створювались особливі комітети, до яких входили керівники навчальних закладів та викладачі тих предметів, з яких відбувались випробування. Охочі отримати звання повинні були подати відповідні документи, зокрема метричне свідоцтво, схвальний відгук про поведінку й моральні якості з тих установ, де вони виховувались, а також від керівництва за місцем проживання.

Під час випробування особа мала продемонструвати знання предмета, якому прагнула навчати дітей, письмово російською або сучасною іноземною мовою викласти короткі міркування щодо головного предмета випробування. Крім цього кожний охочий отримати звання повинен був у присутності екзаменаторів прочитати пробну лекцію по одному з розділів обраної ним науки. Переконавшись у моральних якостях, здібностях та пізнаннях представленого кандидата, попечитель вручав йому свідоцтво про присвоєння звання домашнього учителя. Про всі свідоцтва, видані попечителями навчальних округів, міністру народної освіти за особливою формою подавались списки, що містили необхідні дані про домашніх наставників й учителів та дозволяли здійснювати в подальшому контроль за їх діяльністю. При вступі на службу в приватний дім свідоцтво на звання домашнього настав-

²³ С. В. Сергеева, *Домашнее образование в России в первой половине XIX в.* [Електронний ресурс] http://www.portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1193140252&archive=1196815207&start_from=&ucat=&

Т. Ківшар, Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...

ника пред'являлось претендентом директору місцевої гімназії та повітовому проводирю дворянства. Домашні наставники та учителі вважались такими, що перебувають на дійсній службі по відомству Міністерства народної освіти. Впродовж всього часу перебування у цих званнях вони мали право носити службовий мундир, встановлений для чиновників цього Міністерства, з губернськими гербами на гудзиках. Отже, О. Більська по закінченні гімназії отримала належну загальну та спеціальну освіту для педагогічної діяльності, мала відповідну кваліфікацію й моральну поведінку, щоб працювати домашньою наставницею.

Щодо подальшої освіти О. Більської, то висловлювана дослідниками думка про її навчання в імператорському Московському університеті²⁴ поки не знайшла документального підтвердження ні при реєстрації її доньки у метричній книзі, де існувала відповідна графа, ні в документах Канцелярії у студентських справах імператорського Московського університету за 1907–1910 рр., ні у списках студентів та слухачів цього закладу за цей же період²⁵.

Після поразки Української революції (1917–1923 рр.) Ольга Опанасівна вимушено разом з прихильниками побудови незалежної України опинилася в лавах української політичної еміграції в Європі, яка розцінювала її як тимчасове явище перед поверненням на свої землі. Її громадсько-політична активність перших років еміграційного життя знайшла свій прояв у її поглядах, у тому числі й викладених у листах до Валентина Садовського та його дружини²⁶. Поділяючи думку

²⁴ Зокрема, див.: В. Михальчук, *Єдина донька Симона Петлюри*, [в:] Симон Петлюра та його родина: до 70-річчя його трагічної загибелі. док. і матер., упоряд. та передм. В. Михальчука, К. (Рада), 1986, с. 102; Є. Сохацька, *Op. cit.*

²⁵ Див.: Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 11.

²⁶ Садовський Валентин (15(27).08.1886, с. Пліщин, Ізяславський пов., Волинська губ., Російська імперія, тепер Шепетівський р-н., Хмельницька обл., Україна – 24.11.1947, закатований, м. Київ), український економіст, журналіст, громадсько-політичний діяч. Закінчив правничий факультет Університету Св. Володимира у Києві, Політехнічний інститут у Петербурзі. З 1904 – член РУП–УСДРП, член УЦР, Директорії УНР, генеральний секретар судових справ (1917). З 1920 – на еміграції у Польщі та ЧСР, входив до складу Уряду УНР як міністр праці (1920–1921), був доцентом, згодом професором УГА в Подєбрадах та УВУ у Празі, член Українського наукового інституту у Варшаві. Дійсний член НТШ. Автор численних праць з економічної географії, народного господарства та демографії України, зокрема: “Нарис економічної географії України” (1920), “Районізація України” (1931), “Праця і УССР” (1932), “З підсумків колонізаційної політики в ССРСР” (1936), “Національна політика советів на Україні” (1937). Був співробітником українських періодичних видань: “Рада”, “Украинская Жизнь”, “ЛНВ”, “Дзвони”, “Тризуб” тощо. 12 травня 1945 заарештований агентами НКВС у Празі та вивезений в Україну, де і помер у Лук’янівській в’язниці у Києві.

С. Петлюри про те, що ідеал державності української не може бути втиснутий у вузькі межі федерації, конфедерації, тим більше автономії, ні з Росією, ні з ким би то не було²⁷, вона писала 7 грудня 1921 року до Лідії Садовської: “Дуже можливо, що де в кого повстав план про фед[ерацію], але певна, що С[имон] В[асильович] не пристане на це. Я Вам несказано вдячна за листа. Тут як в труні. Ні одна катастрофа так тяжко не переживалась. Та й не було такої болючої-тяжкої”²⁸. І далі вона зазначала: “Мені здається, що концепція УНР мусить бути збережена, залишена без змін, хоть би вірні їй люде загинули до одного. Бо вважаю я цю концепцію не мрією улюбленою національними фантастами, яку мусив одкинути реальний політик. Як би ми мали до діла з окупантом – державою з усталеним певним устроєм, то тоді більша частина «реальних політиків», що досі купчилась біля центру, мусила б піти на компроміс «малих опл.», але перед Вами більшовицький режим, що мусить, чи то повільно перетворитись в свою протилежність, чи раптово повалитися. І в тому і в другому випадкові не обійдеться без нових корчів Росії, що пройдуть як не тепер, то в четвер. При тому час, що пройде до того «четверга» треба міряти у всякому разі роками, а не десятиріччями”²⁹. Вона підтримувала солідарність української думки, об’єднаність навколо ідеї-гасла, яку висловив С. Петлюра: Українська Народна Республіка, Українська Незалежна Держава – навколо якого об’єдналися всі справді активні сили нації у боротьбі за її незалежність.

В іншому листі 18 грудня 1921 р. зазначала: “Що ж до заслуг в минулому, то, по-перше, небагато в нас є людей, що мають ті заслуги, по друге, такі люде претендують на щось більше і їм скромної посади не запропонуєш, але найголовніше й найпотрібніше витягати й відшукувати нових, свіжих людей, бо як раз оця-то публіка найбільше виявила відданість ідеї, найбільше винесла на своїх плечах”³⁰. Далі продовжувала: “В «здравом уме» не прийде нікому до голови рівнять центри політичного життя еміграції з усталеною державою. Але всяко-

²⁷ Цит. за: О. Лотоцький, *Вірність великій ідеї: Симон Петлюра як політик і державний муж*, 3-є скор. вид., зладив М. Добрянський, Париж; Лондон, 1951, с. 17.

²⁸ *Центральний державний архів громадських об’єднань України (Далі – ЦДАГО України)*, ф. 269, оп. 2, спр. 199, арк. 33–34.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*, арк. 35–38.

му, хто трохи знайомий з визвольною боротьбою різних націй відомо й те, що кожна з них переходила тяжкий шлях і не раз падала дуже низько. Багатьом здавалось і назавжди”³¹.

Звертаючись до В. Садовського 20 грудня 1921 р., вона запитувала й відповідала щодо майбутнього української еміграції: “Як Ви гадаєте, – як що об’являть більшовики амністію діячам УНР і війську – повалять валом чи ні? Я б хотіла того, пересіялась би <нерозб.> еміграція, – а це не зашкодило б”³². З В. Садовським вона ділилась своїми державницькими ідеями, перебуваючи у Празі, зазначаючи 4 липня 1922 р.: “Й для мене справа ще простіше стоїть: кожна людина є перш за все тиск якоїсь нації, а потім вже соціаліст, чи що там інше. То правда, що Вас (не переконана в укр[аїнському] соц[іалізмі]) одушевила ідея власної держави, а не гасла абстрактної революції, але продумано і з’ясовано це було кепсько. Як би твердо і недвозначно сказали: нам потрібна перш за все наша нац[іональна] держава, то будемо зараз працювати як демократи, щоб потім уможливити інтенсивну працю нашу як соціалістів, бо другий такий придатний мент для збудування держави треба чекати десятиріччя, – тоді й праця певно дала б інші наслідки, менше було б отих дивовижницьких сальто-морталь і не заблудились би в 3-х соснах”³³. Пізніше вона зверталась до Л. Садовської з питанням державної ваги: “...як би поставилось громадянство укр[аїнське] до одної пропозиції, яка мені особисто не подобається цілком, але по деяким мотивам не можу одмовитись поінформувати Вас (не персонально, а як діячку, що може поставить на обговорення). Одже: Папа пропонує зацікуватись укр[аїнськими] дітьми в числі 40 000 душ. Умовини: виховання в національному дусі (укр[аїнські] вчителі), але релігійний вплив. Як мені здається, католицькі круги в цілому дуже зацікавлені, бо ж то мариться їм в недалекому майбутньому католицька Укр[аїна] за допомогою отієї 40-тисячної армії, що вони хтят запопасти до своїх рук, – але кваплять, щоб відповідь надійшла скоріше, бо мовляв, прогавите. Як на мене, то над відповіддю думати не треба, вона мусить бути негативна, але той пан, що з цим звертався, думає так: перед нами альтернатива: або загинуть діти голодом і холодом, або спасуться. Так спасаймо ж їхнє тіло й

³¹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 199, арк. 35–38.

³² *Ibid.*, арк. 39–40.

³³ *Ibid.*, ф. 269, оп. 2, спр. 199, арк. 71–72.

голову, а душа увільниться пізніше... Я відмовилась про це писати С. В., бо тут іншу відповідь на цю пропозицію можуть давати лише громадяне. Сподіваюсь, що відповідь буде негативна”³⁴.

Висловлюючи свою точку зору на проблему політичної еміграції вона 2 березня 1922 р. писала: “Звичайно «історія еміграцією не кінчається», але наша еміграція в цю пору як раз репрезентує певні державні снаги й завдання, що мусять йти ще мабуть довгий час паралельно аналогічним снагам і завданням братнім. Зближення мусить робитись в іншій площині, не втручаючись, не підкопуючи самий сенс існування еміграції в П[разі]. ...А що до еміграції нашої – то можна її проклинати, навіть нудитись серед неї, але все ж таки лишатись при ній і в ній, бо те, во ім'я чого еміграція існує, занадто дороге й велике”³⁵.

Але разом з цим умови еміграційного життя мали свій вплив на Ольгу, з приводу чого вона писала 23 листопада 1924 р. до В. Садовського: “Про себе дуже мало можу сказати. Проектів ніяких. Загалом, психічна втома дається взнаки і як би не Леся, то загалом з охотою навіть залишила б можливі й неможливі проекти всім іншим. Зараз в духовному сенсі не маю якимось чим жити. Головна турбота щоденна це – як найдешевше, але можливо ситніше нагодувати Лесю та хоч сьак так продовжувати з нею науку”³⁶.

У той же час вона цікавилась новинами української культури, зазначаючи: “Чи одержує хто знайомий листи з Укр[аїни]. Які речі з красного письменства укр[аїнські] були виставлені в Празі? Чи є нові цікаві сили? Не уявляю прямо, як колись порозуміється еміграція з тамошніми людьми”³⁷.

Цікавою є біографічна інформація, викладена Ольгою у її листах, зокрема щодо своєї національності, то вона писала: “Я ..., на жаль, народовости не укр[аїнської]”³⁸, визначала й своє відношення до релігії: “я не релігійна, але се б нічого, бо й нехить до тих обрядів, серед яких зріс, у мене немає, а загалом пошана до культу любого віросповідання”³⁹ (Лист від 2 червня 1927 р. до родини Сірополків⁴⁰).

³⁴ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 199, арк. 71–72.

³⁵ *Ibid.*, арк. 60–62.

³⁶ *Ibid.*, арк. 73–73а.

³⁷ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 27 червня, 1927. Париж. Зберігається у автора.

³⁸ Лист О. Петлюри до Н. Сірополко, кінець червня, 1924. Варшава. Зберігається у автора.

³⁹ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 2 червня 1927. Париж. Зберігається у автора.

⁴⁰ Родина Сірополків складалася з 6-ти осіб: Сірополко Степан (14(26).08.1872, с. Обичів, Прилуцький пов., Полтавська губ., Російська імперія, тепер Прилуцький р-н., Чернігівська обл., Україна – 21.02.1959, м. Прага, Чехо-Словаччина, тепер Чеська Республіка), визначний український учений, педагог, бібліотекознавець, книгознавець, громадський та політичний діяч. Закінчив Прилуцьку гімназію, а пізніше – правничий факультет Московського університету. Працював завідувачем відділу народної освіти спочатку Тульської, а потім Московської губернських земських управ. Був присяжним повіреним Московського судового округу. У Москві редагував журнали “Педагогический листок”, “Народное образование”, співробітничав з журналами “Украинская жизнь”, “Юная Россия”, викладав у народному університеті ім. Л. А. Шанявського. У листопаді 1917 переїхав з родиною з Москви до Києва, де Миська дума обрала його в члени міської управи для керівництва народною освітою, також він став дорадником народної освіти при Генеральному секретаріаті. Викладав у Київському Фребелівському педагогічному інституті. Завідувач культурно-просвітнього відділу Всеукраїнської спілки земств. З липня 1919 – радник Міністерства народної освіти УНР, пізніше – директор бібліотеки Кам’янець-Подільського українського державного університету. У 1920 разом із Директорією УНР переїхав до Тарнова (Польща), де працював Радником міністерства народної освіти і залишався в уряді УНР до кінця 1924. На початку 1925 переїздить до Праги, де працював на посаді професора в Російському педагогічному інституті ім. Я. А. Коменського, а потім – в УВП ім. М. П. Драгоманова. Організував і очолив Українське товариство прихильників книги, з його періодичним органом – журналом “Книголюб”, працював редактором українського відділу “Славянской книги”, був активним членом Українського історично-філологічного товариства, Головою Українського педагогічного товариства у Празі, Союзу українських письменників і журналістів на чужині, Комітету допомоги голодним в Україні (січень 1929). Брав активну участь у діяльності гуртка приятелів українського Пласту, виконував обов’язки секретаря Товариства “Музей визвольної боротьби України у Празі”. Почесний член товариства “Провітита” у Львові, Товариства “Взаїмна поміч Українського Учительства”, Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, автор численних наукових праць з проблем дошкільної, шкільної та позашкільної освіти, книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, журналістики. Помер у Празі, де і похований на Ольшанському цвинтарі.

Сірополко Ніна (уроджена Чеснійша) (09(21).01.1875, м. Прилуки, Полтавська губ., Російська імперія, тепер Чернігівська обл., Україна – 01.04.1964, м. Прага, Чехо-Словаччина, тепер Чеська Республіка), учителька, активна членкиня Союзу українок, інших жіночих організацій у Празі. Донька священика, з 1897 дружина Степана Сірополка. Середню освіту здобула у Полтаві, навчалась на педагогічних курсах у Москві. Викладала в середніх школах Москви і Києва. З 15 червня 1925 – в Чехо-Словаччині, з 1928 – в Празі – де її було обрано Головою Українського жіночого союзу, що увійшов до складу Світового Жіночого Союзу. Двоюрідна сестра Ольги Петлюри. Померла у Празі, похована на Ольшанському цвинтарі, поряд із чоловіком.

Сірополко Леонід (23.06(05.07).1898, м. Прилуки, Полтавська губ., Російська імперія, тепер Чернігівська обл., Україна – 1986, м. Прага, Чехо-Словаччина, тепер Чеська Республіка), старший син Степана та Ніни Сірополків, закінчив московську гімназію, за фахом – інженер. Перебував у лавах Армії УНР, брав участь у Зимовому поході (6 грудня 1919 – 6 травня 1920), потрапив у полон до денкінців, звідки втік. Нагороджений Залізним Хрестом. В охороні Головного Отамана служив фотографом, пізніше водієм. З 1920 – на еміграції у Празі. Член Української академічної громади в Чехо-Словаччині. Двоюрідний невіж Ольги Петлюри. Помер у Празі, похований на Ольшанському цвинтарі поряд із батьками.

Сірополко Юрій (1901, м. Тула, Тульська губ., Російська імперія, тепер Тульська обл., Російська Федерація – дата і місце смерті невідомі) – середній син Степана і Ніни Сірополків. Не закінчивши гімназію, пішов у Зимовий похід разом зі старшим братом Леонідом, полонений більшовиками. Подальша доля невідома. Двоюрідний племінник Ольги Петлюри. Могила in memorem (на пам'ять) поряд з батьками на Ольшанському цвинтарі у Празі.

Сірополко Олександра (12(25).03.1906, м. Тула, Тульська губ., Російська імперія, тепер Тульська обл., Російська Федерація – 20.12.1996, м. Прага, Чехо-Словаччина, тепер Чеська Республіка), вчителька математики, громадська діячка. Донька Степана і Ніни Сірополків. Від 1920 разом із батьками на еміграції. У 1924 вступила на природничий факультет Карлового університету у Празі як надзвичайна слухачка, у 1926 склала при УВУ іспит з латинської мови і стала звичайною слухачкою Карлового університету; після закінчення здобула фах учителя математики і фізики середніх шкіл, володіла п'ятьма іноземними мовами. Вчилася танцювальному мистецтву у школі Єлізабет Дункан та Празькій школі ритмічної гімнастики Товариства “Жак Далькроз”. Працювала в Українській реальній гімназії, що діяла у Ржевницях, а пізніше – Модржанах, Чеській академічній гімназії у Празі. Брала участь у житті празької української громади, сприяла розвитку українського танцювального мистецтва, брала участь у конкурсах. Була активістом Спілки українських пластунів-емігрантів, її статті публікувались у журналах “Нова хата”, “Молоде життя”. Викладала в школах Карпатської України в 1938–1939. У 80–90-х ХХ ст. надавала матеріальну підтримку для догляду за могилами українських діячів, чий прах покоїться на Ольшанському цвинтарі. У листопаді 1990 р. надала значну фінансову допомогу для охорони та збереження могил і надмогильних пам'ятників українських громадських і культурних діячів у Празі. Під час візиту Голови Верховної Ради України І. Плюща до Чехії у листопаді 1995 р. підписала заповіт про передачу Україні родинного архіву і бібліотеки. До останніх днів життя була активним членом Об'єднання українців Чеської Республіки. Вона зберегла родинну бібліотеку та архів. За її заповітом ці документи і матеріали надійшли в Україну і зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України й Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого. Двоюрідна небога Ольги Петлюри. Вона мала тісні родинні зв'язки з родиною Петлюр, збирала і зберегла епістолярію та іконографію Симона, Ольги та Лесі. Померла у Празі. Похована на Ольшанському цвинтарі поряд із батьками.

Сірополко Степан Степанович (08 (21).01.1908, м. Нижній Новгород, Нижегородська губ., Російська імперія, тепер Нижегородська обл., Російська Федерація – 01.05.1982, м. Прага, Чехо-Словаччина, тепер Чеська Республіка), географ і антрополог, громадський діяч. Молодший син Степана і Ніни Сірополків. З 1920 – на еміграції з батьками, у 1939 здобув ступінь доктора природничих наук. Активний учасник Українського еміграційного пластового руху, брав участь у роботі Спілки українських пластунів-емігрантів. Він підготував до друку “Кобзарь” Т. Шевченка, що його українська еміграція видала у Празі у червні 1941 на пошану століття виходу першого його видання, здійснив текстувальну звірку, а також підготував ґрунтовний коментар і примітки до тексту, написав історіографію шевченкіани. Брав активну участь у роботі Товариства “Музей вивольної боротьби України у Празі”, у збиранні і збереженні його фондів. На початку 1945, коли під час одного з нальотів американських літаків на місто, бомбою було майже зруйновано приміщення Музею, С. Сірополка, разом з іншими співробітниками, було поранено. Мав творчі зв'язки з Олегом Кандибою, який у вірші “Дон Кіхот” (1930) написав про нього: “Я Санчо-Пансом вперто бачу Стеця” – і присвятив йому вірш “Антропологія” (1933), про що засвідчує криптонім “Ст. С.”, тісно спілкувався з Михайлом Антоновичем, Володимиром Кубійовичем, іншими українськими прогресивними діячами. Мав домашні імена Опань і Стецько. Його дві доньки, Лариса та Олена, мешкають у Празі. Двоюрідний невіж Ольги Петлюри. Помер у Празі, похований на Ольшанському цвинтарі поряд із батьками.

Листи О. Петлюри дозволяють також уточнити неоднозначно тлумачений факт щодо стану її слуху, з'ясувати час появи проблеми, яка існувала впродовж всього життя жінки. За її свідченням, виникла вона ще в молодих роках, коли "... я в Прилуках хтіла зміцнитись, купалась від травня до початку жовтня, так ні разу не заслабла, але почався дзвін в ушах, і з того часу почався псуватися слух. В Москві професор ствердив, що се простуда від купання пізнього пішла на горло, ніс, і вухо"⁴¹.

Із листів Ольги вона постає люблячою вірною дружиною своєму чоловікові, з їх подружніми цінностями, про що вона зазначала: "Щодо нашого родинного життя, то завжди в повній згоді ховали ми його від чужих очей, як тільки могли. Він не любив говорити про свою родину, і як би не революція, що певно я їх так ніколи і не знала б. Його не смак до впускання чужих людей, або просто «інших» людей до особистого життя поділяю цілком і я, і сей несмак вважаю ніби заповітом"⁴².

У Ольги Опанасівни завжди було поважне ставлення до свого чоловіка, особливо в умовах еміграції, що також виявилось в її листах. Зокрема вона зазначала: "Я ж взагалі не вразлива на сплітки. Я просто ними гиду. Про С. В. стільки спліток було, є й буде, що, як би я по твоєму на них реагувала, давно була б вже в лічниці для невилічимо хорих на нерви. Аби власне сумління було спокійне, то всілякі брехні спливають собі в безвість"⁴³.

Після підступного вбивства її чоловіка вона, зібравшись із силами, писала: "Якось спробуємо жити, хоч се суперечить всьому тому, що думала я раніш, відчуваючи «обреченность» С. В."⁴⁴. Своєї передчасної смерті сподівався й сам С. Петлюра, на що вказує один з перших біографів С. Петлюри, відомий український вчений, письменник, публіцист й громадсько-політичний діяч, О. Лотоцький, який зазначав, що менше ніж за рік до того, як вона сталася, С. Петлюра писав до А. Лівницького про те, що необхідно обговорити справу подальшого існування Державного Центру на випадок своєї смерті⁴⁵.

Важкими для Ольги виявилась трагічна смерть її чоловіка та події, пов'язані з паризьким судовим процесом над його вбивцею: "Стало в мене дуже мало відпоруї сили й завдають страждання ті

⁴¹ Лист О. Петлюри родини Сірополків, 3 Серпня, 1930. Париж. Зберігається у автора.

⁴² Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 22 лютого, 1934. Камбо. Зберігається у автора.

⁴³ Лист О. Петлюри до Н. Сірополко, 19 травня 1925. Варшава. Зберігається у автора.

⁴⁴ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, липень, 1926. Париж. Зберігається у автора статті.

⁴⁵ О. Лотоцький, *Op. cit.*, с. 73.

людські підленькі побрехеньки, на які я раніш просто махала рукою, й навіть настрої на 5 кв. не псувався. У мене вдача така, що я мовчу, не люблю балакати про негативні риси знайомих, але тепер, коли нерви зіпсовані, ся мовчанка дорого коштує, бо от часом вибухає... У всякому разі я збираю всі сили в себе, щоб для Лесі втриматись від розладу нервового, щоб знов як раніш не звертати уваги на дурні язики”⁴⁶, – писала вона до родини Сірополків.

Її виховання давало можливість не лише самій мужньо пережити трагічні події: “... якось проминув вже рік, нічого з нами не трапилось, хоч раніш не уявляв, як можна жити. Отож треба якось влаштуватись на далі, бо сей рік воно все йшло як хотіло по енерції... Коли ми свої не будемо триматись до купи – то що ж воно буде? Нам може доведеться взагалі думати про те, щоб якось разом влаштуватись”⁴⁷, але й уможливило давати пораду своєму племіннику Леоніду Сірополкові: “... з тяжким настроєм треба не носитись, а вчитись його поборювати. Як би я ще з-за молоду не привчилась переставляти своїх «асоціативних ланцюгів», розривати одні, а силою волі й уяви інші викликати з-за порогу свідомості, то вже давно б пропала б”⁴⁸.

Хоч вона й мала велику силу духу, але все ж потребувала моральної підтримки її родичів, особливо у перший рік життя на еміграції без свого чоловіка, на що також вказують окремі думки, зафіксовані в її листах: “У нас сей час був дуже важкий: іменини С. В., річниця. Хоч і рік вже, але не знаєш, що з собою робити”⁴⁹, – ділилась думками зі своїми родичами.

Особливо напруженим був час перед судовим процесом над вбивцею С. Петлюри, з приводу чого вона писала: “Ну, річ не в тому, чи засудять, чи ні, звичайно ні, то се й не важно, але чи одіб’ють наші все те, що буде валитись на Сімона, то хто його знає. Хоч би вже се скоріше, бо прямо не знаю, як перебути сі 2–1 ½ тижні. Я звичайно в суді не буду. Леся вчиться, але часом вона теж тратить рівновагу”⁵⁰.

Суд над вбивцею Симона Петлюри, що отримав назву Паризький процес, відбувався з 18 по 26 жовтня 1927 р. І хоча існує велика історіографія з приводу процесу, проте об’єктивна оцінка цієї історич-

⁴⁶ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 16 листопада 1926. Париж. Зберігається у автора.

⁴⁷ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 2 червня 1927. Париж. Зберігається у автора.

⁴⁸ Лист О. Петлюри до Л. Сірополка, 1929. Париж. Зберігається у автора.

⁴⁹ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 2 червня 1927. Париж. Зберігається у автора.

⁵⁰ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 17 жовтня 1927. Париж. Зберігається у автора.

ної події досі відсутня, не оприлюднені й документи процесу. Моральний стан Ольги Петлюри ускладнювався тим, що під час суду вона змушена була знаходитись майже поруч із вбивцею її чоловіка. З цього приводу у пресі відзначалось: “Непорушна постать Дружини Покійного в жалобі і полковника Петлюри, а праворуч, просто напроти прокурора на тій же висоті – постать Шварцбарда”⁵¹. Важко переживаючи цей стан, вона писала: “Як було там сидіти – на підвищенні, спиною до суду, лицем до зали, а в 2-х кроках – Шварцбард”⁵². Він не дивився на О. Петлюру, яка сиділа майже поруч, одягнена у все чорне.

Після процесу, що компрометував не лише окремих особистостей, але й ідеї Української революції 1917–1923 років, вона зазначала, що “... не в тому річ, що Шварц[барда] виправдали, се тут річ звичайна, а те, що морально справа втоплена. Ну, звичайно крику було багато, Прокоп[ович]”⁵³ подався до дімісії й т. д., але все запізно. Я до сього морально була готова й тому спокійніше поставилась, як інші. Між іншим, мені у вечері напередодні процесу сказали, що моя присутність необхідна, раніш «не було часу» ... Трагічна доля Симона (брак людей) дається в знаки й по-за могилою... Взагалі ж я втомилась, якось вичерпалась морально, тяжить той бруд, що не змитий, а ще поновлений на Сімоні... Леся дуже тяжко се все перенесла, стала знов зеленою й стомленою”⁵⁴. Пізніше вона зазначала: “Я звичайно добре знаю, що в жіттю не буває без фальші й гипократії, але таких «гипократів» рада одсікти раз назавжди, бо я дуже морально втоми-

⁵¹ *Передова стаття*, Тризуб, ч. 2 (1927) 5.

⁵² *Лист О. Петлюри до родини Сірополків, листопад 1927. Париж*. Зберігається у автора.

⁵³ Прокопович В'ячеслав (29.03(10.04).1881, м. Київ, Російська імперія, тепер Україна – 07.06.1942, м. Бесанкур, поблизу Парижа, Франція), український педагог, історик, публіцист, редактор, громадсько-політичний діяч. Закінчив історично-філологічний факультет Університету Св. Володимира у Києві. 1917 – член УЦР та її Комітету, міністр народної освіти УНР, Голова Ради Міністрів Директорії УНР. З 1921 перебував у таборах для інтернованих у Польщі, увійшов до складу еміграційного парламенту – Ради Республіки, брав участь у формуванні еміграційного уряду. Восени 1924 переїхав до Парижа, де також брав участь у формуванні другого осередку української політичної еміграції. Був одним із близьких співробітників Головного Отамана УНР С. Петлюри. Обіймав ключові посади в Уряді УНР в екзилі. Після смерті С. Петлюри – голова Ради Міністрів УНР (1926–39), жовтень 1939 – травень 1940 – заступник голови Директорії УНР та Головного Отамана УНР. Впродовж 1925–39 у Парижі редагував часопис “Тризуб” (1925–1940). Після вбивства Головного Отамана одним з перших ініціював створення Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. Став першим Головою Ради цієї бібліотеки і залишався на цій посаді до 1939. Разом із дружиною Єлисаветою Мишківською були близькими до родини Петлюр. Автор кількох наукових праць “Сфрагічні етюди” (1954), “Під золотом корогвою” (1943) тощо.

⁵⁴ *Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 29 жовтня 1927. Париж*. Зберігається у автора.

лась і не можу виносити таких людей”⁵⁵. Роздумуючи над наслідками паризького процесу, вона писала: “Для мене ж ще не аби яку вагу має і той бік: заганьбили ж С. В. і живого, й мертвого не тільки чужі, а й свої, вийшло так, що тільки порівнюючи не значна частина еміграції від нього не одвернулася, але провід – сією частиною має в руках гурт людей, які поводяться якимось так, ніби вони мають якийсь патент на Петлюру, до чого се привело ми вже бачили на суді. Серед них є люде, які не зроблять чести імені С. В., числячись в числі його оборонців і друзів”⁵⁶. В іншому листі зазначала: “Багато «образ» я мала і затрималась ради того, щоб та наволоч не пошкодила судовій справі вже навмисне, бо й так шкодили через глупство”⁵⁷.

Після процесу, вона подякувала усім, хто висловив їй підтримку, зокрема у листі до “Міжорганізаційного Комітету” вона зазначила: “Ваші щирі, від серця йдучі слова співчуття й моральної підтримки мене глибоко зворушили. Прийміть мою сердечну подяку за се. О. Петлюра. 4-XI-1927”⁵⁸.

Її постійно бентежила думка, що життя її чоловіка могло бути збережено забезпеченням належної охорони, особливо в останніх тижнях його життя, коли С. Петлюрі відкрито загрожувала небезпека, про що він неодноразово говорив зі своїми соратниками й вона особисто просила про це В. Прокоповича як віце-прем’єр міністра Уряду УНР в екзилі: “Прокоп[ович] обізвався, що вони всі разом говорили про те, що С. В. не треба було так жити, не ходити на базар, але се вже говорилося після трагедій, а не до, коли ніхто не звертав уваги і не мав і часу, щоб щось допомогти. Я можу багато привести прикладів, що я просила Пр[окоповича] зробити, він обіцяв і забув, і С. В. мені нарешті сказав, щоб я лишила його, що бачиш, мов, яка то людина. Але я про се звичайно змовчала. Хоч се більше як важко, але має й добрий бік: я так вже ясно побачила, як вони до мене ставляться, особливо Прокоп[ович] і Ток[аржевський]⁵⁹, до сього часу я се відчувала, але довести

⁵⁵ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 29 листопада 1927. Париж. Зберігається у автора.

⁵⁶ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 2 березня 1929. Париж. Зберігається у автора.

⁵⁷ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 31 травня 1929. Париж. Зберігається у автора.

⁵⁸ Лист О. Петлюри до Міжорганізаційного Комітету, 4 листопада 1927. Париж, Музей Гетьманства. Книга надходжень 1061, документ 7.

⁵⁹ Токаржевський – Токаржевський-Карашевич Ян (Іван-Степан-Марія) (24.06.1885, с. Чабанівка, Ушицький пов., Подільська губ., нині Кам’янець-Подільський р-н. Хмельницька обл. – 18.11.1954, Лондон, 7.07.1978 перепочований у м. Бавнд-Брук, шт. Нью-Джерсі, США), історик-геральдист, політичний і дипломатичний діяч. Князь. Почесний лицар мальтійського

Т. Ківшар, *Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...*

не могла. Для Лесі також, хоч і дуже важка школа життя, але в її умовах необхідна...”, і далі продовжувала: “У мені вражіння: всі вони почувають себе трохи винними перед С. В. і хочуть звалити всю вину на мене”⁶⁰.

Проблема безпеки її чоловіка особливо турбувала Ольгу й вона постійно поверталася до неї в свої листах, ймовірно будучи впевненою, що саме належна охорона могла зберегти життя її чоловіка: “І як у них повертається рука писати, що вони «остерігали» С. В. Се як раз у них С. В. двічі поради прохав, двічі їх збірив, як виявилася стежа. Тоді Токар[жевський], запропонував всі документи переховати у його матері, бо там «Запевняю Вас, ніхто не шукатиме». Хоч він добре знав, що С. В. з одною валізкою приїхав до Парижу і документів жодних не привіз. А Шуміцьк[ий]⁶¹ розгойдався на те, що він піде до Кастан’є та попросить вплинути на таємну поліцію, щоб та стежу над С. В. зняла. Вони запевняли, що се поліція стежить, що можуть зробити труса і вислати як небажаного чужинця. А потім після вбивства стали заднім

ордену. Закінчив Першу Житомирську гімназію. Вивчав філософію й політичні науки в університеті Фрібура (Швейцарія), де добув ступінь доктора філософії й політичних наук. 1910–18 мешкав у рідному селі. В роки Першої світової війни почав громадську діяльність, був членом різних організацій Червоного Хреста, головою Грушківського волосного комітету допомоги сім’ям військовиків, головним контролером Подільського земського комітету допомоги пораненим. 1917 обрано членом Подільського й Ушицького повітового земств. 1918 – радник Українського посольства у Відні. 1919–21 – радник, а потім Надзвичайний посол у Туреччині. 1922–24 – віце-міністр закордонних справ і керівник міністерства УНР в екзилі (Тарново). 1924–36 – у Франції, де заснував Товариство українознавства і був членом дирекції й головою Ради Міжнародного геральдичного інституту, був членом комітету “Франція – Схід” і редактором бюлетеню “Франція – Україна”, співпрацював у різних часописах, виступав з лекціями про Україну. 1936 переїхав до Італії, де був секретарем редакції місячника Мальтійського ордену, Голова Міжнародного союзу чужоземних біженців. Член української родознавчої установи та Інституту родознавства та знаменитознавства (Німеччина). 1948 – переїхав до Великої Британії, де його було обрано членом Центрального комітету антибільшовицького блоку народів. Постійний співробітник “Визвольного шляху”, друкував політичні й історичні статті. Автор численних праць з історії, літератури та геральдики, неопублікованої монографії “Історія української дипломатії”.

⁶⁰ *Лист О. Петлюри до родини Сірополків, лютий 1927. Париж.* Зберігається у автора.

⁶¹ Шумицький Микола (1889, м. Глухів, Чернігівська губ., Російська імперія, тепер Сумська обл., Україна – 1982, м. Париж, Франція), архітектор. Член УЦР, Українського Військового Генерального Комітету, голова Ради залізниць України (1917), член делегації УНР на Мирову конференцію (вересень 1919), згодом радник української дипломатичної місії в Парижі, де співпрацював з С. Петлюрою (1924–1926). У 1925–1940 був головою Генеральної ради Союзу українських емігрантських організацій у Франції, представником Союзу в дорадчій раді Ліги Націй для справ біженців і в установі Нансена. Автор статей з української архітектури та споминів про українські визвольні змагання 1917–1921 рр.

числом такі мудрі. Все вони передбачали, остерігали, прохали. А ще такі добрі христіане!”⁶².

Згадуючи останні дні життя С. Петлюри вона писала: “...коли С. В. непокоївся сліжкою, прохав поради (були присутні Токарж[евський], Прокоп[ович], Шум[ицький] і Кос[енко])⁶³, то перший раз се якось так собі обійшлося, перейшли до інших тем, а в останнє 21-го травня він знову говорив тим же людям, і Шум[ицький] запропонував поговорити з Кастан’є, щоб таємна поліція лишила в спокої С. В. Всі зраділи такому виходу, хоч се ясно було, що то не поліція стежить. Після цієї останньої розмови С. В., який не любив «сильних» виразів, мені сказав: не знаю, чи се мразь, чи люде. Сі люде люблять іншу версію – С. В. не берігся, не звертав уваги на поради стеретись, навіть був «фаталістом» як каже глибокодумно Токарж[евський]. Се все неправда, але правди ще не можна писати”⁶⁴. Сучасні дослідники й тепер ще зазначають, що С. Петлюра відмовлявся від охорони, вважаючи, що його доля в руках Божих й ніби цю думку підтримувала й Ольга Опанасівна⁶⁵.

Після смерті С. Петлюри її цікавила доля його архіву, який тимчасово знаходився на збереженні у М. Чеботарьова⁶⁶. “Ніби архив

⁶² Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 5 червня 1929. Париж. Зберігається у автора.

⁶³ Косенко Іларіон (1888–1950), інженер і громадський діяч, член Трудового конгресу 1919 і начальник Київської поштово-телеграфної округи; у 1920 – міністр пошт і телеграфів на еміграції, де здійснював активну громадську діяльність. З 1920 – у Тарнові, Варшаві, пізніше переїхав до Парижа, де брав участь в організації української паризької Громади, Союзу українських емігрантських організацій у Франції. Був заступником Голови Генеральної ради союзу українських емігрантських організацій у Франції. У 1925–1940 – адміністратор тижневика “Тризуб”. Один із засновників Товариства Українська бібліотека ім. Симона Петлюри у Парижі, був у його Раді до пограбування її фондів гестапо 1941. Від 1945 до 1950 – Голова її Ради. Його родина постійно допомагала і підтримувала тісні зв’язки з Ольгою Опанасівною та Лесею Петлюрами.

⁶⁴ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 22 лютого 1934. Камбо. Зберігається у автора.

⁶⁵ В. Михальчук, *Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: заснування, розвиток, діяльність (1926–1998)*, К., 1999, с. 41.

⁶⁶ Микола Чеботарів (11.10.1884, Полтава – 4 лютого 1972, м. Ульм, Німеччина), військовий і політичний діяч. 1906–1910 – відбував строкову службу в 5-му гренадерському Київському (Москва) полку, прапорщик запасу. 1914 був мобілізований та призначений на посаду господарника 136 запасного піхотного батальйону. З травня 1915 – в. о. командира 4-ї запасної авіароти, згодом – завідувач господарства 4-го авіаційного парку. Влітку 1917 став членом Українського генерального військового комітету. У листопаді 1917 був відряджений до Харкова, де у грудні обійняв посаду військового комісара Слобожанщини, а за сумісництвом – командира 4-ї запасної бригади та начальника залогів м. Харкова. Був заарештований більшовиками, після звільнення приїхав до Києва, де з іншими українськими воєжаками почав

Т. Ківшар, Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...

С. В. се тільки моя особиста справа. Я досить різко написала про се Лів[ицькому]⁶⁷. З Прокоп[овича] «взятки гладкі»⁶⁸, і далі зазначала: “З архивом певно нічого не станеться, його ще не висилали, але всі думають, що він висланий, так навмисне зроблено”⁶⁹. Отримавши документи, вона повідомляла родину Сірополків: “... ящик від Чеб[отарьова] дійшов давним давно. А натомість від Даценка⁷⁰ Сальск[ий]”⁷¹

організацію Гайдамацького Коша Слобідської України, який згодом очолив С. Петлюра. 1919 – отаман Коша Охорони державного майна, начальник контррозвідного відділу штабу Дієвої Армії УНР. У червні–вересні – комендант тилу Дієвої армії УНР. З серпня 1919 – начальник політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР. У жовтні 1919 – квітні 1920 – директор Департаменту політичної інформації МВС УНР. З жовтня 1920 – начальник залоги Кам'яця-Подільського. З 1920 – на еміграції у Польщі. З травня 1920 – начальник охорони Головного Отамана С. Петлюри. У 1921 – начальник контррозвідки УНР. З 1939 – у Кенігсберзі. У 1946 перебував у таборі для переміщених осіб в Оберсдорфі. Згодом оселився в м. Ульм (Німеччина, земля Баден-Вюртемберг).

⁶⁷ Лівницький Андрій (28.03(09.04).1879, с. Ліпляве, Золотоносський пов. Полтавська губ., Російська імперія, тепер Канівський р-н., Черкаська обл. – 17.01.1954, м. Карлсруе, поховано у Мюнхені, Німеччина, перепоховано в м. Бавдн-Брук, шт. Нью Джерсі, США), український правник, громадсько-політичний і державний діяч; член УЦР і ЦК Селянської спілки, член уряду і Президент УНР у екзилі. Закінчив колегію ім. Павла Галагана в Києві. Навчався в Університеті Св. Володимира в Києві, практикував як адвокат і мировий суддя в Лубнах, Каневі й Золотоноші, брав активну участь в українському громадському житті. 1905–1920 – член УСДРП. З 1917 – член ЦК Селянської Спілки та УЦР, губернський комісар Полтавщини, згодом – член Українського Національного Союзу (1918). За часів Директорії УНР – один з організаторів і член Трудового Конгресу. Міністр юстиції і заступник голови уряду (1919), а з серпня – керівник Міністерства закордонних справ. З жовтня 1919 – голова Дипломатичної Місії в Польщі, де 22 квітня 1920 підписав військово-політичний договір України з Польщею (Варшавський договір). У кінці 1921, після трагічного закінчення Другого Зимового походу, відстоював продовження діяльності Уряду УНР в екзилі. 1920–1921 – виконував обов'язки Голови Уряду, пізніше – голова Уряду УНР в екзилі (1922–1926). Разом з С. Петлюрою керував дипломатичною діяльністю УНР. Після вбивства С. Петлюри з травня 1926 став його наступником як заступник Голови Директорії, Головного отаман війська УНР, голова Державного центру УНР. На початку Другої світової війни А. Лівницький був конфіонований німцями і жив у Варшаві. Від 1945 р. активізував діяльність Уряду УНР в екзилі, поновив цей Уряд, запросивши до нього представників нової еміграції із СРСР, залучив до співпраці в державному центрі всі політичні організації, що завершилося створенням Української Національної Ради (1948).

⁶⁸ *Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 23 квітня 1928. Париж.* Зберігається у автора.

⁶⁹ *Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 22 травня 1928. Париж.* Зберігається у автора.

⁷⁰ Доценко Олександр (1897, Полтавщина – 1941, м. Краків, Польща, тепер Республіка Польща), військовий діяч, історик, підполковник Армії УНР. У 1919–1920 ад'ютант Головного Отамана війська УНР С. Петлюри. 1923–1924 – видав у двох томах збірник документів “Літопис української революції”, а в 1932 – “Зимовий похід”. Збірник документів викликав жваву реакцію в середовищі української еміграції. Деякі історики вважали, що справжнім автором “Літопису української революції” був С. Петлюра, а редактором – О. Саліковський. Сам С. Петлюра з приводу таких заяв у листі від 1 квітня 1925 до В. Садовського писав: “...Коли б вже й мав якийсь дотик до писання Доценка, то може б трохи розумніше щось написав...”

довго не перебірав, чи не висилав. А оце прислали ящикок в 10 кілло, а там такі «цікаві» речі як справи Ц.К. у Варшаві та справи Мін[істерства] Зак[ордонних] Спр[ав] часів [А.] Ніковського⁷². Словом те, що мусліо б лишатись в архівах У.Н.Р., а не у мене, те, чого можна пудами набрати у Тарнові. Навіть доктор (через його переслали) пише: наскільки чесно зробив Чиб[отарьов] та наскільки підло Даценко⁷³.

Вона уважно слідкувала за інформаційними новинами, що стосувались її покійного чоловіка: “не знаю, звідкіля взялася легенда, що С. В. щось писав, та ще «наукові» праці. Вираз «пильно студіював» – взагалі тут недоречний... Якщо вже «пильно студіював» – то се лише французьку мову, сподіваючись незабаром вже вільно читати військову літературу. Над франц[узькою] книжкою і словником він просиджував майже всі дні й вечорі... Одже серйозна військова лектура тут можлива лише на фр[анцузькій] мові, для сього С. В. так її і вчив... Хто розпускає такі чутки, як праця С. В. чуть не наукова, той цілком не уявляє ні того, в якій матеріальній скруті С. В. жив (на протязі декількох місяців одна їжа – хліб, сіль і помідори, а на гаряче – лише чай), ні його душевного стану. А коли за такою необхідною річчю, як добути книжку, треба звертатись до людей, яким він за послуги сі платити не

⁷¹ Сальський Володимир (4 липня 1885, Острог, Волинська губ. – 5 жовтня 1940, Варшава), український військовий діяч. Полковник генштабу, згодом – генерал-хорунжий Армії УНР. Закінчив віленське військове училище (1906), Миколаївську академію Генерального штабу (1912). З листопада 1917 – начальник штабу 1-ї Сердюцької дивізії військ УЦР. З вересня 1919 – командувач Армії УНР. У 1920 – Генерал-хорунжий. Наприкінці 1920 – інтернований у польському таборі в Каліші. Згодом оселився у Варшаві. Був активним учасником громадсько-політичного життя української еміграції. З 1924 до дня смерті – військовий міністр УНР в екзилі. Член Українського Центрального Комітету у Варшаві, Вищої Військової Ради, Об'єднання вояків Армії УНР. Працював у військово-науковому та літературному журналі “Табір”. Автор спогадів і статей про Українську революцію (1917–1923). Був одним з найбільш послідовних прихильників С. Петлюри, а після його смерті – головним військовим радником А. Лівичького. Був присутнім на Паризькому судовому процесі у справі вбивства С. Петлюри. Під час процесу Спілки визволення України (1930) підготував протест-заяву зборів українських емігрантів у Варшаві.

⁷² Ніковський Андрій (1885, Олещина – закатовано в ГУЛАГу на Соловках, 1942, СРСР, тепер Російська Федерація), громадський і політичний діяч, літературознавець і журналіст, редактор газет “Рада” (1913–1914), “Нова Рада” (1917–1919) у Києві, журналу “Основа” (1915) в Одесі. Перший голова Українського національного союзу, міністр закордонних справ в Уряді УНР. З 1920 – на еміграції. 1924 – повернувся в Україну, працював як співробітник ВУАН у Комісії Словника живої української мови та в історично-філологічному відділі. Засуджений на 10 років заслання у процесі СВУ, що започаткував нову хвилю політичного терору й погромів в Україні. Покарання відбував в одному з таборів ГУЛАГу на Соловках, де і загинув.

⁷³ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 12 вересня 1928. Париж. Зберігається у автора.

Т. Ківшар, *Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...*

може – то се ще тяжче. На французькій мові він дуже багато читав про Наполеона, а остання книжка, над якою його застала смерть, се “Reflexions sur l’Art de la guerre” – General Serrigny... Він був радий, що вже вільно й хутко читає і мав з Лесею йти забирати каталоги різних французьких видавництв. Одже до «пильних студій» не дійшло”⁷⁴.

Прихильники С. Петлюри й громадськість цікавилась його працями, що можливо залишались у рукописах, про що Ольга писала, “... що рукопису він і з собою з Варшави не брав, бо взагалі він тоді нічого з собою не віз. Перед його виїздом у нас все горіла піч з паперами”⁷⁵.

Вона зазначала з приводу рукописних тестів свого чоловіка: “... до мене звертались з «Червоної калини», я відповіла, що С. В. ніякого рукопису не залишив, ніякої праці не написав, щоденника не вів. Одже нема чого друкувати... У мене не архив, а жменя паперів, що мають лише архівне значіння. С. В. хотів лише зберігти копії своїх листів і прохав декілько разів мене про се, бо мовляв кого-кого, а брехунів знайдеться багато, а ті копії колись можуть багато брехні зпростувати... А записаного паперу – то дійсно і він сам і ми вдвох з ним багато нищили, палили, або виносили до ящиків, але то здебільшого французька писанина. Він з сією мовою дуже спішився і багато працював, щоб хоч унезалежитись в щоденному життю... Як би він залишив яку статтю, чи щось більше, то я б з Вами давно вже радилася б, що робити з ним. Навіть ту статтю, що він закінчив в день смерти для «Тризуба», я потім не змогла найти, після того, як мені повернули папери з сейфу Шуміцького. Що Шуміцький переглядав – нема сумніву... Я зрештою Вам давно вже писала, що С. В. нічого з Варшави не вивіз в одній валізці, і мій «архив», се те листування, що набралось за роки за кордоном. Се лише свідчить, як мало з ким він був у контакті. Цілком забутий і викинутий за межі емігрантського життя. Є ще зшиток – він записував про біжуче своє життя, щоб мати якусь механічну працю. З того дня, як приїхали ми з Лесею до Парижу – сі записки припинилися... Читала я статті, що ніби вся хата С. В. була завалена «паперами». А насправді крім газет і журналів (для малої хати сього було забагато) нічого не було, і ми з ним час від часу робили радикальну чистку від тої завали...”⁷⁶.

⁷⁴ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 23 квітня 1930. Париж. Зберігається у автора.

⁷⁵ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 4 травня 1930. Париж. Зберігається у автора.

⁷⁶ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 15 серпня 1932. Камбо. Зберігається у автора.

Після смерті С. Петлюри вона шанобливо оберігала пам'ять про нього, ретельно зберігала речі, що належали її чоловіку. Тому особливою була реакція Ольги Петлюри на ініціативу Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри зі створення Статутної ради по утворенню музею-бібліотеки ім. Симона Петлюри під головуванням В. Прокоповича, який не з самого початку підготовчої роботи, а більше ніж через рік потому, запропонував їй взяти участь у реалізації цього проєкту. Це справедливо визвало її обурення й привело навіть до розриву стосунків з В. Прокоповичем: “Отож так думаю: коли утворює музей поважний гурт громадян, для родини се теж честь, вона передає туди все те, що має, а її права не більші як кожного іншого члена сього музею. Коли се робить держава, ну нема чого й говорити: родина все передає державі й не претендує на якусь участь. Але ж у нас ні одно, ні друге неможливе. Прокоп[ович] диктаторствує самочинно. Коли він робить се як прем'єр, – то сьогодні він – завтра хтось інший, а родина все лишається та сама й вона є найбільш зацікавлена в тому, щоб зберіглись різні пам'ятки та речі. Коли він се робить як ніби друг С. В., то мушу очистити пам'ять ... Такого мізерного друга він не міг мати... Тому я рішила, що не дам до того музею тих річей С. В., що маю я, а те, що вже єсть, то справа тих громадян, що надсилали книжки та гроші, як що вони вірять Прок[оповичу] – то нехай. Але я знаю, що мою одмову дати речі, вони зхарактеризують так, як гістеричний вибрик...”⁷⁷. Її образа до В. Прокоповича підсилювалась ще й тим, що він тримав у себе ключ від труни С. Петлюри, ймовірно без згоди на те його вдови, про що вона писала Сірополкам: “Але ще тут є важка дуже для мене справа. Прокоп[ович] не дав мені ключа від труни С. В. Се звичайно практичного значіння не має, але для мене се така реліквія, про яку я говорити спокійно не можу. Я стою на тому, що се належить родині, аж поки вона сама не передасть чи то музею, як він є, чи якийсь іншій інституції на схованку. Говорити про се з Прок[оповичем] – я не можу та наперед знаю, що він мені брутально щось відповість про «музейну цінність» чи що. Одже скоро 2 роки думаю, як мені се забрати. Чи не написати офіційного листа Лівіцьк[ому], щоб вплинув на прем'єра? Бо я просто не можу погодитись, щоб та людина, про яку С. В. втомлено казав: ах, який він хам, ти не уявляєш, який він хам,

⁷⁷ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 26 березня 1928. Париж. Зберігається у автора.

Т. Ківшар, *Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...*

а я на підставі свого власного досвіду ще можу додати: ах, який він гад відносно мене й Лесі – от, щоб ся людина тримала у себе сей ключ”⁷⁸.

Вона ще тримала образу на В. Прокоповича за її ізоляцію від підготовки до судового процесу над вбивцею її чоловіка, оскільки цілком природно вона хотіла бути поінформованою про заходи, що вживались для заперечення наклепів на С. Петлюру, про свідків, підготовлених до виступів, про людей, які збирались брати участь у захисті гідності її чоловіка: “До суду я твердо себе зобов’язала мовчати та лише занотовувати їхнє поведження, щоб не займати амбіції Прок[оповича]. Ніколи не забуду, як тяжко було нічого не знати, що і як робиться для процесу. Раз навіть рішилась піти до Токарж[євського], бо все в ушах стояв голос С. В.: «ну, все ж таки Ток[аржевський] не такий хам, як Прок[опович], бо у нього хоч є виховання, він хоч поводитись вміє». Одже зайти зайшла, що то до С. В. дійсно Ток[аржевський] не був таким хамом, як Прок[опович], а до мене – то гірше відчувати, коли людина розуміє і все таки робить по хамському, бо можна, а Прок[опович], хоч дійсно не розуміє і певний в тому, що він надзвичайно гарна людина. Тепер же я вже не мовчу, при нагоді кажу часом, що Прок[опович] відносно до мене свиня, а до того амбітний дурень. Як би ініціатива створення сього музею – бібліотеки походила від когось іншого, то я б дуже б хотіла брати там участь хоч через заступника, поки виросте Леся. Гадаю, що при такому становищі, яке у нас, маю до того і найбільше право і навіть обов’язок, але по мимо того, що раніш вже було, Прок[опович] і в сьому випадкові робить так, що я мушу одмовитись”⁷⁹.

Підготовка до відкриття бібліотеки-музею імені Симона Петлюри, не була байдужою для Ольги Опанасівни, вона її цікавила, бо з цього приводу писала: “Вони ніби то шукають помешкання для музею й бібліотеки. Знаю також, що редакція купила електр[ичний] «пилосос» і тепер книжки й речі без пороху”⁸⁰. Пізніше зазначила, що “вони наняли мешкання в 3 хати з ванною й кухнею для музею – бібліотеки. Буде там жити бібліотекар Рудічев”⁸¹. До мене в сій справі проходив

⁷⁸ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 26 березня 1928. Париж. Зберігається у автора.

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 16 листопада 1928. Париж. Зберігається у автора.

⁸¹ Рудичів (Рудичев) Іван (псевд. ІвеР; 16(28).05.1881, с. Кишеньки, Кобиляцький пов., Полтавська губ., Російська імперія, тепер Кобиляцький р-н, Полтавська обл., Україна – 28.10.1958,

Удович[енко, секретар Ради бібліотеки]⁸² і сказав так: «ми мали засідання. Ми постановили запропонувати Вам дати свого представника до комітету, бо інакше не зручно нам». Я сказала – ні, не хочу. От Прокіпе [Прокопович] декорум зберіг, бо двічі ніби то пропонував. А тепер і Ви спробували з ним листуватись, то самі бачите, як би то було, як би Ви мали якийсь стосунок з ним з мого доручення. Се у мене не якась амбіція ображена, а дуже вже добре я знаю сю свиню»⁸³. Разом з цим вона цікавилась статутом установи, про що писала Сірополкам: “Через хворобу я затримала відповідь Стюпіні про Статут. Звичайно Ви маєте рацію щодо поправок. Але як торік, так і тепер я певна, що Прок[оповичу] ходить не лише про забезпечення від небажан[их]

м. Абондан (поблизу Парижа), Франція), український правник, видавець, журналіст, громадсько-політичний діяч. Навчався у Полтавській духовній семінарії (з 1897), де зблизився з С. Петлюрою та ін. національно свідомими членами української громади. Був членом Полтавського осередку РУП (1900). Після звільнення із Полтавської тюрми (червень, 1904) переїхав до Катеринослава, де брав участь в організації таємної друкарні та виданні часопису “Добра пора”. Після закінчення правничого факультету Казанського університету повернувся в Катеринославі, працював у видавництві, редакціях газет, товаристві “Просвіта”. З квітня 1918 обіймав судові посади в Армії УНР. З червня 1921 – в еміграції у Варшаві, Берліні, Празі, Парижі. Після вбивства С. Петлюри був одним із фундаторів Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі, яку очолював від часу заснування до початку 50-х років. Здійснював активні пошуки пограбованих із бібліотеки фашистськими окупантами в роки Другої світової війни книжкових та архівних фондів петлюріани. Дбав про збереження і вшанування історичної пам’яті про С. Петлюру, допомагав В. Іванису у написанні монографії “Симон Петлюра – Президент України” (Торонто, 1952), брав участь у підготовці до видання першого тому збірника “Симон Петлюра: Статті, листи, документи” (Нью-Йорк, 1956), видав власні спогади у збірнику “Симон Петлюра в молодості” (Львів, 1936). Був надійним другом родини Петлюр, якого Ольга Опанасівна вважала за брата, а Леся – за дядька, про що засвідчує їх епістолярій.

⁸² Удовиченко Олександр (08(20).02.1887, м. Харків, Російська імперія, тепер Україна – 19.04.1975, м. Ментенон, Франція), генерал-полковник, публіцист, український військовий і громадський діяч. Освіту здобув у Петербурзькому військово-топографічному училищі, у Миколаївській академії Генерального штабу. Офіцер російської армії, учасник Першої світової війни. З жовтня 1917 – військовий дорадник С. Петлюри. На початку 1918 – начальник штабу Гайдамацького коша Слобідської України в Києві; 1918–1919 – обіймав посади генерал-квартирмейстра Південно-західного фронту Армії УНР, командира Третьої Залізної стрілецької дивізії. У грудні 1920 призначено генеральним інспектором Армії УНР. Від 1924 жив і працював у Франції, очолював Товариство вояків Армії УНР, був військовим міністром і віце-президентом УНР в екзилі (1954–1961). Належав до числа найздібніших командирів Армії УНР. Сприяв організації “Тризубу”, заснуванню Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі. У 1939–1945 як член уряду УНР в екзилі задекларував підтримку антигітлерівській коаліції. Після вбивства С. Петлюри надавав постійну допомогу його родині, а також допомагав Ользі Опанасівні у перепохованні Лесі – перевезенні її праху із Камбо до Парижа.

⁸³ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 24 січня 1929. Париж. Зберігається у автора.

Т. Ківшар, Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...

людей, а головне собі самому забезпечити повну хазяйську руку. Він вибере таких, що увійдуть не для праці, до того людей далеких від Парижу”⁸⁴. І далі продовжувала, що “... головне – особа самого Прок[оповича], до якого С. В. ледве ховав огиду, а я вже ховати не хочу, – примушують мене бути далеко з боку від сього. Отож, коли хочете листуватись з Пр[опоповичем] про деякі зміни Стат[уту], то робіть се від себе. Побачимо, що буде. Та нарешті зрозумійте: вся ця воробня біля ім[ені] С. В. отих людей з психологією «найманих плачок» мене тільки раниць, однаково чи 3-ій рік від смерти, чи 20-й. Елементарно порядні люде так не роблять”⁸⁵.

Пізніше Ользі запропонували дати письмову відповідь щодо її участі в улаштуванні бібліотеки та редагуванні статуту і вона з цього приводу ділилась думками із Сірополками: “...комусь сторонньому лекше дещо забути для якоїсь доброї цілі, мені ж треба забувати занадто трагічне й болюче, зв’язане з останнім роком життя С. В., його смертю, додаючи сюди ще й те, що коли б хтось завдався спеціальною ціллю можливо збільшити мій біль, довести до останньої міри розпачу і без того розпачливий стан, то ледве можна б се було зробити ліпше за Прок[оповича], який же звичайно такої цілі не мав”⁸⁶. Разом з цим її бентежила невпевненість у належному матеріально-технічному забезпеченні установи, оскільки вона знала з особистого досвіду про фінансові проблеми еміграції, турбувала можливість її ідеологічного несприйняття, будучи знайомою з настроями української політичної еміграції: “Одже як се все закінчиться крахом, то зайве підкреслення на чужині того факту, що ім’я П[етлю]ри не збирає біля себе людей, більшість є холодна й байдужа, тому й інст[итуція] не втримується. Для рідні вже лекше мовчанка, як така безсила возня. Оці міркування ставлять переді мною два вихода: 1) не зв’язуватись з непевними для мене людьми, з їхніми способами праці й поведження, берегти поки змога ті пам’ятки, які маю, і подбати заздалегідь про те, кому довіряти, передати на схованку матеріали на випадок смерти нормальної, або вимушеної від браку засобів до життя. Поки ж жиється, придивлятись до того музею, щоб вчасно спасти найбільш цінне на випадок краху його. Через се й написала 2-й варіант, виразно зазначаючи, на що я маю право і не зрікаюся того.

⁸⁴ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 21 лютого 1929. Париж. Зберігається у автора.

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 2 березня 1929. Париж. Зберігається у автора.

2) Увійти туди й б[удь-яким] способом не давати Прокіпе на свій лад і спосіб утверджувати своє «я» й свою руку – владику. Технічну справу зносин можна було б поладити в той спосіб, що на більшші збори замість себе посилати когось довіреного, а трохи згодом Лесю. Але мій досвід щодо сих людей, повна самотність в Парижі, матеріальна трудність викликати Вас до Парижу і нарешті моє фізичне й нервово самопочуття перешкоджають мені взятись за сей другий спосіб» і далі «На Вашу пропозицію дати свого представника до Ради Б[ібліотеки] ім[ені] С[имона] П[етлю]ри можу сказати:

1) Вважаю, що родина С. П. з самої природи річей є перша серед тих, хто має зберігати й охороняти всі ті пам'ятки, що по ньому залишилися.

2) Се наше природне право й обов'язок ще збільшує той стан розпорошености й ворожнечи, в якому наша еміграція перебуває.

3) Ся роля моя й Лесі скінчилася би лише тоді, наколи б всі матеріали перейшли під опіку Українського Уряду, який мав би закріплене місце на Україні, або Укр[аїнського] музею на землі Укр[аїни] влаштованому.

4) Якщо гурт людей організує на чужині бібліотеку, а при ній музей ім. С. П., то я звичайно вважала б нормальним увійти в склад фундаторів.

5) Одначе існують дуже важливі для мене причини (докладно про них говоритиму в іншому місці, а не тут), що примушують мене зріктися сього свого права й обов'язку вступити до складу фундаторів чи то особисто, чи то через представника.

6) Значую, що сією своєю заявою я не зрікаюсь на віки-вічні взяти участь в праці. Можливо, що ті причини або одпадають, або принаймні гострота їх зменшиться, і тоді я звернулась за належним мені місцем.

Первий вар'янт добрий тим, що короткий і виключає зайві розмови. Другий – він на мою думку забезпечує мене й Лесю від повного ігнорування, на випадок потреби я можу туди вступити»⁸⁷.

Перед офіційним відкриттям бібліотеки її організатори запропонували Ользі Петлюрі відвідати заклад, але вона відповіла, що: «прийти не можу, бо тут стоять непереборими тим часом для мене перепони. Тут почались загальні «рассужденія» і що не добре мені «вороже» ста-

⁸⁷ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 2 березня 1929. Париж. Зберігається у автора.

Т. Ківшар, *Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...*

виться. Тоді я сказала, що «вороже» ставитись до якоїсь інституції, зв'язаної з іменем мого чоловіка, я очевидно не можу, що мені самій боляче, що так все воно склалось, а прощаючись додала, що коли вони запакують до дому божевільних свого шефа, то тоді й ми знатимемо стежку до бібліотеки”⁸⁸, й далі у своєму листі до Сірополків зазначала, що “коли мені всі базеки, «князі» й княгині цілком байдужі, то огида до Прок[оповича] не зникне ніколи не тільки у мене, а й у Лесі. Таку мерзоту ненавидіти навіть не можна, лише гидувати”⁸⁹.

Причини різного характеру, а також неприязне загальне ставлення до В. Прокоповича, у тому числі й як голови Статутної Ради бібліотеки, унеможливили активну участь Ольги Петлюри у створенні цієї інституції з увічнення пам'яті її чоловіка, а її ім'я відсутнє серед організаторів Української бібліотеки імені Симона Петлюри у Парижі. Проте її участь в організації роботи закладу була більш, ніж очевидною і визначалась вже тим, що вона була вдовою бл. п. Симона Петлюри й один тільки цей факт давав підстави вважати саме Ольгу Петлюру Почесною головою Статутної ради при організації закладу для увічнення пам'яті її чоловіка. Цілком правомірно, що вона уважала своїм природнім правом й обов'язком докладати зусилля для збереження особистих речей свого покійного чоловіка, його архіву, фактично вже виконуючи одну з головних функцій новостворюваної установи. Саме відсутність шанобливого ставлення з боку колишніх соратників покійного С. Петлюри до його вдови в ході організації бібліотеки, утримання її від участі в організаційних заходах на їх початку, а також у ході підготовчої роботи тримаючи її “далеко з боку від сього”, не могло не бентежити О. Петлюру й тому дозволяє вважати цілком справедливим її висновок, що справді “елементарно порядні люди так не роблять”. Публікація повної епістолярної спадщини О. Петлюри сприятиме визначенню її ролі у заснуванні Української бібліотеки імені Симона Петлюри у Парижі.

Отже, витяги з листів Ольги Петлюри вказують на те, що вона була помітною постаттю серед української політичної еміграції в Європі у 20–40-х роках ХХ ст.

Як дружина Голови Директорії УНР в Україні та Голови Директорії УНР і Головного Отамана УНР в екзилі, вона постійно морально

⁸⁸ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 3 травня 1929. Париж. Зберігається у автора.

⁸⁹ *Ibid.*

підтримувала свого чоловіка, розділяла його погляди на необхідність продовження національно-визвольної боротьби українців за створення своєї держави. Як зазначав О. Лотоцький, у тяжкому становищі протягом шести років велична постать С. Петлюри стояла перед нами як міцна скеля серед бурхливих хвиль емігрантських настроїв⁹⁰, чому без сумніву сприяла і його дружина, будучи надійною опорою для цієї скелі.

Разом з цим вона сприяла утвердженню незламності духу й мужності жінок політичних, військових й громадських діячів, борців за незалежність України, які й самі в еміграції ставали прихильниками та продовжувачами українського національно-визвольного руху і реалізації ідеї української державності. Її виняткова роль в історії українського еміграційного руху визначається ще й тим, що саме в еміграції Ользі довелось пройти тернистий шлях від Першої леді до вдови, якою залишалася впродовж 33 років, оберігаючи свій почесний спадковий рід, зберігаючи моральну чистоту і вірність своєму чоловіку, демонструючи стійкість та мужність, твердість характеру й незламну силу волі разом з педагогічними здібностями, завдяки чому тільки й можливо було їй виживати в умовах еміграції. Якщо пристати до думки, що кожний період історії залишає образ героїчного жіноцтва свого часу, то Ольга Петлюра є прикладом жіночого героїзму доби української політичної еміграції в Європі 20–40-х років ХХ ст., життя цієї освіченої жінки було сповнене глибокої віри, великого патріотизму та самопожертви в ім'я реалізації української національної ідеї й ніякі життєві складності не здатні були порушити її гідності, а тільки сприяли поглибленню духовності, нескореності і величі української жінки.

⁹⁰ О. Лотоцький, *Op. cit.*, с. 12.